

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ƏHMƏDOV NƏSİMİ VAQİF OĞLU

**ABŞERON İQTİSADI RAYONUNDA MİNERAL-XAMMAL
SƏRVƏTLƏRİNDƏN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ İSTİQAMƏTLƏRİ**

İxtisas: 5312.01 – Sahə iqtisadiyyatı

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun “Regional inkişaf və təbii sərvətlərdən istifadə problemləri” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Sultanova Rəna Polad qızı

Rəsmi opponentlər:

iqtisad elmləri doktoru
Xıdırov Beykəs Seyfulla oğlu

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məmmədov Yaşar Əzimağa oğlu

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin
İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Müdafiə «_27_»_09_ 2013-cü il saat _____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD.01.181. Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Az. 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, II mərtəbə,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «_____»_____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**FD.01.181. Dissertasiya
Şurasının Elmi katibi,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:**

G.S. Hacıyeva

TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Mineral-xammal sərvətləri təbii sərvətlərin mühüm tərkib hissəsi olmaqla sənayenin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hazırda yanacaq-energetika, maşınqayırma, kimya, qara və əlvan metallurgiya sənayesinin, tikintinin inkişafı və ərazi sistemində yerləşdirilməsi məhz mineral xammal sərvətlərindən asılıdır. Belə ki, mineral-xammal sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsi onun kompleksliliyinin yüksəldilməsi şəraitində insanın zəruri maddi tələbatlarının ödənilməsinə, həmçinin ətraf təbii mühit üçün zərərli təsirlərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Təbiəti istismar obyektı və cəmiyyətin inkişafının əsas mənbəyi kimi qəbul etməklə istehsalın ondan mümkün olduğu qədər çox əldə etməyə can atması, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri nəticəsində böyük həcmli təbii sərvətlərin aşağı xərclərlə istehsalə cəlb olunmasının müəyyən mərhələdə mümkün olması kimi meyllər faydalı qazıntı ehtiyatlarının keyfiyyətinin və təbii mühitin vəziyyətinin xeyli pisləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Müasir dövrdə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə əhəmiyyətli problem kimi ölkənin iqtisadi inkişafında və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi istiqamətində “Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı”nı göstərmək olar. Onun reallaşdırılması istiqamətində artıq bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir ki, bu da ölkədə neft-qaz sənayesinin müəyyən edilmiş istiqamətlərdə inkişafını, həmin sahədə mütərəqqi texnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsini, yanacaq-enerji sektorunda sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasını və sahənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasını təmin etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə Azərbaycan regionlarının tarazlı inkişafının təmin edilməsi üçün iki Dövlət Proqramı – “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər)”; “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı” qəbul olunmuş və onların həyata keçirilməsi nəticəsində ölkə regionlarının təbii potensialından, o cümlədən mineral-xammal sərvətlərindən səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafının əsası qoyulmuşdur.

Hazırda uğurla aparılan neft strategiyası ölkə regionlarının inkişafının təmin olunmasına, burada mövcud olan istehsal potensialının səmərəli istifadəsinə və regionlararası əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsinə real zərurət yaranmışdır ki, bu da ölkənin davamlı inkişafının təmin edilməsinin onların istifadəsinin səmərəliliyi dərəcəsindən, təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunma səviyyəsindən daha çox asılı olmasından irəli gəlir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın regionlarında məhsuldar qüvvələrin qeyri-

bərabər inkişafını nəzərə alaraq, iqtisadi rayonlarda, xüsusilə də sənaye yönümlü Abşeron iqtisadi rayonunda yeraltı sərvətlərdən səmərəli istifadə olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Zəngin mineral-xammal sərvətlərinə malik olan Abşeron iqtisadi rayonunda neft, təbii qaz, mişar daşı, əhəng daşı, sement xammalı, kvars və tikinti qumları, gillər, tikinti daşları, qum-cıncıl, bitumlu suxurlar, çökmə duz ehtiyatları mövcuddur və burada yüksək səviyyədə təmərküzlənmiş sənaye həmin sərvətlərin, ilk növbədə, neft-qaz ehtiyatlarının əsasında inkişaf etmişdir.

Hazırkı dövrdə Abşeron iqtisadi rayonunun zəngin mineral-xammal sərvətlərindən səmərəli istifadə istiqamətlərinin müəyyən edilməsində istehsal resursları (enerji, kapital, material və s.) əsas təşkil etməklə, rəqabətqabiliyyətli milli və regional iqtisadiyyatın formalaşmasına, ölkənin dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyasına mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan ölkədə mineral-xammal sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsi ehtiyatlara qənaət edən texnologiyaların, aztullantılı və tullantisız istehsalın, sistemlərin rolunu yüksəldir və problemin aktuallığını şərtləndirir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsinin metodoloji əsasları, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə problemləri xarici ölkə alimlərindən K.Q.Qofman, M.N.Loyter, S.Q.Strumilin, A.S.Astaxov, A.A.Mints, N.F.Reymers, N.Q.Feytelman, N.P.Fedorenko, A.A.Qolub, L.V.Kantoroviç, E.A.Solovyeva, D.K.Rusanov, M.V.Şumilin, V.A.Alske-rov, Q.Y.Boyarko, Y.V.Mossakovski, S.El Serafi, A.Markandiya, M.Rubio del Mar, D.De Ferranti, T.Qilfason, E.Limer və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan iqtisad elmində ölkə və regional iqtisadiyyatın, o cümlədən mineral-xammal sərvətlərindən istifadənin ümumi inkişaf problemləri A.A.Nadirov, Ə.X.Nuriyev, Ş.M.Muradov, N.Ə.Nəbiyev, X.B.Yusifzadə, Q.Ə.Səfərov, R.P.Sultanova, T.N.Əliyev, B.S.Xıdırov, M.M.Ataşiyev, E.M.Hacızadə, T.H.Hüseynov, G.Z.Yüzbaşova və başqalarının əsərlərində tədqiq olunmuşdur.

Lakin həmin tədqiqatların nəzəri və praktiki əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Abşeron iqtisadi rayonunda mineral-xammal sərvətlərinin səmərəli istifadə istiqamətlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsi ayrıca tədqiqat obyektı olmamış və onun tədqiq edilməsinə zərurət yaranmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Abşeron iqtisadi rayonunda sənayenin inkişafında mineral-xammal sərvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və məntiqi ardıcılıqla yerinə yetirilmişdir:

– iqtisadi inkişafda mineral-xammal sərvətlərinin rolunun və təbii sərvətlərdən istifadənin nəzəri-metodoloji əsaslarının tədqiq edilməsi;

- mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsinin əsas xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- qloballaşma şəraitində dünya mineral-xammal bazarının formalaşmasında neft-qaz sərvətlərindən istifadənin öyrənilməsi;
- Abşeron iqtisadi rayonunda mineral-xammal təmayüllü sənayenin inkişafının aşkar edilməsi;
- neft-qaz və mineral-tikinti xammal sərvətlərindən istifadənin müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi;
- neft-qaz və mineral-tikinti xammal sərvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyekti Abşeron iqtisadi rayonunun mineral-xammal sərvətləridir.

Tədqiqatın predmeti Abşeron iqtisadi rayonunun mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadə istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını tədqiq olunan mövzu üzrə tanınmış ölkə və xarici alimlərin monoqrafiyaları, elmi məqalələri, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları, hökumətin qərar və sərəncamları, digər hüquqi-normativ sənədlər təşkil edir.

Tədqiqat işi qruplaşdırma, elmi abstraksiya, informasiya, müqayisəli, analitik-statistik təhlil və digər üsullar əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Sənaye və Energetika Nazirliyinin və əlaqədar elmi-tədqiqat institutlarının statistik icmalları, hesabatları, bülletenləri və digər məlumatları, İnternet şəbəkəsinin müvafiq informasiya resursları təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ilk dəfə olaraq Abşeron iqtisadi rayonunda mineral-xammal sərvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində nəzəri və praktiki məsələlər kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;

- yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində iqtisadi inkişafda mineral-xammal sərvətlərinin rolu və təbii sərvətlərdən istifadənin nəzəri əsasları araşdırılmışdır;

- müasir dövrdə mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsində renta yanaşmasının üstün və çatışmayan cəhətləri təhlil edilməklə əsas xüsusiyyət kimi renta və xərc yanaşmalarının birləşdirilməsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır;

- qloballaşma şəraitində neft-qaz sərvətlərindən istifadənin dünya mineral-

xammal bazarının formalaşmasına təsiri aşkara çıxarılmışdır;

- Abşeron iqtisadi rayonunda mineral-xammal təmayüllü sənaye sahələrinin mərhələli inkişaf meylləri göstərilmişdir;

- neft-qaz və mineral-tikinti xammal sərvətlərindən istifadənin vəziyyəti təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir;

- neft-qaz sərvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması yolları göstərilmiş, mineral-tikinti xammal sərvətlərindən istifadənin perspektiv inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və elmi cəhətdən əsaslandırılmış əməli təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Tədqiqat işinin təcrübə əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələri və irəli sürülən təklif və tövsiyələr Abşeron iqtisadi rayonunun neft-qaz və mineral-tikinti xammal sərvətlərindən səmərəli istifadə əsasında müvafiq sənaye müəssisələrinin yenidən qurulması və inkişafının təkmilləşdirilməsində, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Sənaye və Energetika Nazirliyinin Kompleks inkişaf proqramlarının hazırlanmasında, müvafiq elmi-tədqiqat və tədris proqramlarında istifadə oluna bilər.

İşin aprobeasiyası və nəticələrinin tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları, irəli sürülən təklif və tövsiyələr 2004-2012-ci illərdə 11 elmi-praktiki, o cümlədən 4 beynəlxalq konfransda məruzə edilmişdir. Müəllif 28 iyul 2012-ci ildə “Gənc Alimlərin II Respublika İnnovativ İdeya Yarmarkası” çərçivəsində təşkil olunmuş Elmi-İnnovativ İdeyalar Müsabiqəsində uğurlu təqdimatına görə Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi və AMEA Gənclərin İntellektual İnkişaf Mərkəzi tərəfindən Diplomla təltif edilmişdir.

Tədqiqatın əsas nəticələrinin Azərbaycanın neft-qaz sərvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərində tətbiqinin mümkünlüyü haqqında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin “Neftqazelmütədqiqat-layihə” İnstitutundan arayış alınmışdır (arayış № 10-526, 25 aprel 2012-ci il).

Dissertasiyaya aid 8,8 ç.v. həcmində 18 elmi əsər (onlardan 3-ü xaricdə), o cümlədən 1,4 ç.v. həcmində 1 kollektiv monoqrafiya çap olunmuşdur. Xaricdəki məqalələrdən biri Sosial Elmlərin Sitatgətirmə İndeksində (SSCI by Thomson Reuters Scientific) daxil olan İmpakt Faktorlu jurnalda (Actual Problems of Economics) nəşr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, 8 yarım-fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş 172 adda ədəbiyyat siyahısı və 14 cədvəldən ibarət olmaqla 176 səhifəni əhatə edir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, iqtisad elmində problemin öyrənilmə dərəcəsi verilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzi-

fələri, elmi yeniliyi müəyyən edilmiş, işin təcrübi əhəmiyyəti, nəticələrinin tətbiqi göstərilmişdir.

Dissertasiya işinin **“İqtisadi inkişafda mineral – xammal sərvətlərindən istifadənin nəzəri – metodoloji əsasları”** adlanan birinci fəslində iqtisadi inkişafda mineral-xammal sərvətlərinin rolu və təbii sərvətlərdən istifadənin nəzəri-metodoloji əsasları, mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsinin əsas xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, qloballaşma şəraitində neft-qaz sərvətlərindən istifadənin mineral-xammalın dünya bazarının formalaşmasına təsiri öyrənilmişdir. Bu fəsildə mineral-xammal sərvətlərinin mahiyyəti və təsnifləşdirilməsi, onların iqtisadi qiymətləndirilməsinin əsas prinsipləri və xüsusiyyətləri, renta nəzəriyyəsinin inkişafı və diferensial dağ-mədən rentası əsasında iqtisadi qiymətləndirmənin əsas cəhətləri, tamamlayıcı xərclər nəzəriyyəsinin inkişafı, vaxt amilinin, diskontlaşdırma normasının nəzərə alınması, müasir şəraitdə faydalı qazıntı yataqlarının iqtisadi qiymətləndirilməsinin əsas göstəriciləri, mineral sərvətlərin qiymətləndirilməsi üzrə tanınmış alimlərin metodiki yanaşmaları, təklif etdikləri metodlar geniş tədqiq edilmiş və müəllifin yanaşmaları verilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, indiki dövrə qədər təbii sərvətlərin, o cümlədən mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsinə vahid metodiki yanaşmalar mövcud deyil, müxtəlif metodların praktikada istifadə edilmə imkanları isə məhduddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsində bir-birindən prinsipial şəkildə fərqlənən iki yanaşma – xərc və renta konsepsiyaları təşəkkül tapmışdır.

Belə ki, akademik S.Q.Strumilinın əsərlərində daha ardıcıl şəkildə öz əksini tapmış xərc konsepsiyası əmək-dəyər nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq məhsulun dəyərinin onun istehsalına sərf edilən ictimai-zəruri əməyin kəmiyyəti ilə müəyyən edilməsinə əsaslanır. Bununla belə, təbii sərvətlərin aşkara çıxarılması (mənimsənilməsi) üzrə əmək xərcləri onların dəyəri ilə eyniləşdirildikdə təbii amilin əməyin məhsuldar qüvvəsinin səviyyəsinə təsirinə heç bir əhəmiyyət verilmir və təbiət tərəfindən yaradılanla ictimai istehsalın nəticəsi arasındakı fərqlər daha nəzərə çarpmır.

Xərc yanaşmasının əsas çatışmayan cəhəti bundan ibarətdir ki, mənimsənilmə və istifadə üçün daha əlverişli şəraitdə yerləşən, daha yüksək keyfiyyətə malik olan təbii sərvət istehlak dəyəri daha aşağı olan sərvətdən daha az dəyər əldə edəcəkdir. Bu yanaşma həm də təbii sərvətin ekoloji əhəmiyyətini nəzərə almır.

Xərc konsepsiyasının meydana gəlməsi ilə iqtisadi nəzəriyyədə təbii sərvətlərin havayı olması haqqında baxışa son qoyulsa da, bir çox alimlər bu konsepsiyanı qəbul etmədilər. Belə ki, bu zaman ehtiyatların dəyəri kəşfiyyat və mənimsənilmə prosesində meydana çıxır və hasilata keçildikdə artır, buna görə də yalnız

mənimsənilmiş sahələr qiymət əldə edir ki, bu da mineral sərvətlərin idarə edilməsi üçün kifayət etmir. Bundan başqa, xammalın müxtəlif keyfiyyətə malik olması nəzərə alınmır, qiymətləndirmə isə ona olan ictimai tələbatlarla əlaqələndirilmir.

Mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsində renta yanaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dağ-mədən rentası təbii rentanın müxtəlif növlərindən biri olmaqla yalnız dağ-mədən sənayesində yaranır və faydalı qazıntıların hasilatının mədən-geoloji və sosial-iqtisadi amilləri ilə şərtlənmişdir. Emal sənayesində (neft emalı, əlvan və qara metallurgiya və b.) dağ-mədən rentasının yaranması amilləri mövcud deyildir.

Renta konsepsiyası L.V.Kontoroviç, V.S.Nemçinov, K.Q.Qofman, N.P.Fedorenko və başqa alimlərin əsərlərində xərc konsepsiyası ilə müqayisədə geniş şəkildə əsaslandırılmışdır. Bu yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, təbii sərvətin mənimsənilməsinə sərf edilən xərclər müəyyən orta səviyyəyə istiqamətləndirilir və buna görə də onların qiymətləndirilməsi daha obyektiv xarakter daşıyır. Eyni zamanda, renta qiymətləndirməsi təbii sərvətin məhdud olması amilini nəzərə alır. Bu zaman renta gəlirlərinin yaranmasının əsasını təşkil edən tamamlayıcı xərclər təbii sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirilməsinin əsas göstəricisi hesab edilir. Tamamlayıcı xərclər ən pis təbii şəraitdə yerləşən faydalı qazıntı yataqlarının istifadəsindən əldə edilən məhsul vahidinə sərf edilən istehsal xərclərinin ictimai-zəruri son həddini ifadə edir. Tamamlayıcı xərclərin qiymətləndirilməsi üzrə işlərin sonrakı inkişafı istər hesablamaların sadələşdirilməsi, istərsə də ehtiyatlara qənaət edilməsinin əlavə amillərinin və ekologiyanın nəzərə alınması istiqamətində baş vermişdir. Ekologiya nəzərə alındığı halda tamamlayıcı xərclərin quruluşu utilizasiya texnologiyalarının son həddinə əsaslanmaqla müəyyən edilirdi, xüsusilə də bərpa edilməyən sərvətlər üçün mineral təkrar xammalın utilizasiyası nəzərə alınmağa başlandı.

Təbii sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirilməsi nəzəriyyəsinə renta yanaşmasının çatışmayan əsas metodiki cəhəti ən əlverişsiz şəraitdə yerləşən və normal mənfəət gətirən yataqları qiymətləndirmək qabiliyyətinə malik olmamasıdır. Bununla yanaşı, fikrimizcə, rentanın hesablanması sahibkarlıq mənfəətinin normativ kəmiyyətinin müəyyən edilməsi də vacib məsələdir. Onun məcmu gəlirlərdə müəyyən edilməməsi müasir sahibkarlar üçün mənfəətin normativ kəmiyyətinə tərəf meyl etməyə şərait yaradır ki, bu da rentanın miqdarının düzgün müəyyən olunmasına imkan vermir.

Tamamlayıcı xərclər nəzəriyyəsi də bir sıra çatışmazlıqlara malikdir. Məsələn, tamamlayıcı təbii sərvət mənbəyinin cari xərcləri dəyərin miqdarını və qiymətlərin səviyyəsini müəyyən edən ictimai-zəruri xərclərlə üst-üstə düşməyə bilər. Digər tərəfdən, tamamlayıcı xərclərin hesablanması üçün zəruri statistik məlumatların olmamasını, normativ bazanın kifayət etməməsini də nəzərdən qaçır-

maq olmaz. Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatda tamamlayıcı xərclər iqtisadi sistemin nisbətən qapalı olması ilə əlaqədar olaraq təbii sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirilməsinin əsas göstəricisi kimi müəyyən edilirdi. Hazırda isə bir çox hallarda dünya qiymətləri onların yerində çıxış etməlidir. Daxili tamamlayıcı xərclərin dünya qiymətlərini ötüb keçməsi müvafiq təbii sərvətlərdən səmərəsiz istifadə edilməsinin göstərir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkənin təbii sərvətlərinin mühüm tərkib hissəsi olan mineral-xammal sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsi dövlətin inkişafı və tərəqqisi, xalqın rifahının yüksəldilməsi baxımından daha mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. 1994-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən yeni neft strategiyası Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyasını, ölkəyə iri həcmdə xarici investisiyaların cəlb edilməsini, yeni iş yerlərinin açılmasını, iqtisadiyyatımızın güclənməsini təmin etmişdir.

Ümumiyyətlə, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə aztullantılı və tullantisız istehsaldan, sistemlərdən və s. geniş istifadəni, təbii sərvətlərin təkrar istehsalının və təbiətin mühafizəsinin, həmçinin cəmiyyətin mövcudluğunun ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması kimi qarşılıqlı əlaqəli məsələlərin təxirəsalınmaz şəkildə həll edilməsini tələb edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olduğu dövrdə, bazar münasibətləri şəraitində mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsi tələb olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş SSRİ-də təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi əsasən onların mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə edilməsi və müvafiq bölgüsünün optimallaşdırılmasına yönəlmişdi. Bu isə təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsində və onların düzgün qiymətləndirilməsində xeyli dərəcədə çətinliklər yaradırdı. Azərbaycan bazar iqtisadiyyatı yolunu seçdiyindən mineral-xammal ehtiyatlarının iqtisadi cəhətdən düzgün qiymətləndirilməsi həmin sərvətlərdən istifadə strategiyasının müəyyənləşdirilməsində həlledici rol oynayacaqdır. Belə ki, iqtisadi qiymətləndirmə təbii sərvətlərin kompleks qiymətləndirilməsi sisteminə hər hansı növ sərvətin iqtisadi fəaliyyət sahəsinə qoşulmasına imkan verən vacib həlledici mərhələ hesab olunur. İqtisadi qiymətləndirmə təbii sərvətlərin təsərrüfat dəyəri haqqında obyektiv təsəvvür yaradır, onların təkrar istehsalına və mühafizəsinə cəlb edilən investisiyaları əsaslandırmağa, ən səmərəli istismar üsullarını seçməyə, həmçinin onların ayrı-ayrı növlərinə vergi qoyulmasını təkmilləşdirməyə imkan verir. Təbii sərvət və obyektlərin çoxtərəfli olaraq istifadə edilməsi şəraitində iqtisadi qiymətləndirmə konkret təbii sərvətin (obyektin) istifadə istiqamətini daha əsaslandırılmış şəkildə seçməyə və bütövlükdə ərazinin təbii sərvət potensialının səmərəli istifadə strategiyasını müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Belə ki, diskontlaşdırmanı nəzərə almaqla mineral sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirilməsi zamanı qısa işlənmə müddətinə malik olan kiçik yataqlar iqtisadi cəhətdən daha səmərəli olduğu halda, mineral xammalın böyük balans ehtiyatlarına

malik olan yataqların iqtisadi dəyəri gələcək illərdə əldə edilən nəticələrin əhəmiyyətinin xeyli dərəcədə azalması ilə əlaqədar olaraq aşağı düşür. Yüksək diskont normalarında yalnız ən zəngin sərvətlər seçilir, xərclərin tezliklə qaytarılması üçün təbii sərvətlərin həddindən artıq istismarına cəhd göstərilir və kapital qoyuluşlarının yüksək səmərəliliyi təmin olunur, lakin bu zaman gələcək nəsillər aşağı keyfiyyətli sərvətlərdən istifadə etməli olacaqlar. Diskontun aşağı normalarının qəbul edilməsi həm də nisbətən keyfiyyətsiz ehtiyatlara malik olan yataqlar hesabına mineral xammala tələbatların ödənilməsinə imkan yaradır. Nəticədə kapital qoyuluşlarının səmərəliliyi aşağı düşür, lakin sərvətlərin əlverişli mədən-texniki xüsusiyyətlərə malik olan hissəsi gələcək istehlakçılar nəsli üçün ehtiyatda saxlanılır.

Uzaq perspektivdə qiymətlərin müəyyən edilməsi qeyri-mümkün olduqda, vaxt amilini nəzərə almaqla faydalı qazıntı yatağının mütləq (potensial) dəyərini müəyyən etmək olar.

Mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsində müxtəlif meyarlar mövcud olsa da, bizim fikrimizcə, müasir dövrdə praktik cəhətdən ən uyğun metodiki yanaşma mineral-xammal yataqlarının xalis diskontlaşdırılmış gəlir göstəricisi ilə iqtisadi qiymətləndirilməsidir.

Beləliklə, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə məqsədilə diskontlaşdırma göstəricisinin düzgün seçilməsi tələb olunur ki, bu da müvafiq metod və yanaşmaların tətbiqini zəruri edir.

Dissertasiyanın **“Abşeron iqtisadi rayonunda mineral-xammal sərvətlərindən istifadənin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi”** adlanan ikinci fəslində iqtisadi rayonda mineral-xammal təmayüllü sənayenin müasir inkişafı, neft-qaz və mineral-tikinti xammal sərvətlərindən istifadənin müasir vəziyyəti təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Respublikanın mühüm sənaye rayonu olan Abşeron iqtisadi rayonunda neft və qaz hasilatı, onların emalı, neft-kimya, kimya elektroenergetika, metallurgiya, maşınqayırma (əsasən neft maşınqayırması və elektrotexnika), tikinti materialları, yüngül və yeyinti sənayesi sahələri iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Abşeronda yüksək səviyyədə təmərküzlənmiş sənaye zəngin yerli mineral-xammal sərvətləri (neft, qaz, yodlu-bromlu su ehtiyatları, mineral-tikinti xammal ehtiyatları və s.) və çoxsahəli kənd təsərrüfatı xammalından intensiv istifadə edilməsi əsasında inkişaf etmişdir. İqtisadi rayonun müasir təsərrüfatının formalaşmasında, sənayesinin quruluşu və ixtisaslaşmasında rayonun zəngin mineral-xammal ehtiyatlarının, ilk növbədə neft-qaz ehtiyatlarının olması və bir sıra ictimai-iqtisadi amillərin təsiri olmuşdur.

Azərbaycanda 2011-ci ildə istehsal olunan sənaye məhsullarının 92,1 %-i, fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin 56,9 %-i, əsas sənaye-istehsal fondlarının 89,5 %-i, sənayedə çalışanların 62,4 %-i Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşmüşdür.

Dissertasiyada neft-qaz sənayesinin inkişaf mərhələləri, neft-qaz hasilatının əsas göstəriciləri təhlil edilmiş, istehsal xərclərinin quruluşu və onun maya dəyərinə təsiri göstərilmişdir. Azərbaycanda neft və təbii qaz hasilatında Abşeron iqtisadi rayonu mühüm yer tutur. Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2000-2009-cu illərdə Bakıda neft və qaz hasilatı davamlı sürətdə artmışdır. Neft hasilatında bu artım 2009-cu ildə 2000-ci ilə nisbətən 3,7 dəfə, təbii qaz hasilatında isə 2,9 dəfə olmuşdur. 2010-cu ildə neft hasilatının artım sürəti əvvəlki dövrlərlə müqayisədə azalmış, 2011-ci ildə isə əvvəlki ilə nisbətən 10,5 % aşağı düşmüşdür. Təbii qaz hasilatının həcmi 2008-ci ildən əsasən sabit saxlanılmaqdadır. Ümumiyyətlə, 2011-ci ildə Azərbaycanda hasil edilən neftin 98,5%-i, təbii qazın isə 99,7%-i Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşmüşdür.

Azərbaycanda, xüsusilə Abşeron regionunda quruda yerləşən neft-qaz yataqlarının əksəriyyəti uzunmüddətli istismar dövrü keçmişdir və işlənilmənin son mərhələsindədir. Qurudakı yataqlarda bəzi hallarda 1 ton neftin maya dəyəri 150 dolları ötüb keçir, halbuki dəniz yataqlarında bu göstəricinin orta qiyməti 20 dollar təşkil edir. Göründüyü kimi, bu yataqlardan hasil edilən neftin maya dəyəri dənizdəki yataqlardan qat-qat yüksəkdir.

Qurudakı köhnə neft yataqlarında reabilitasiyanın həyata keçirilməsi, hasilat göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, dünya təcrübəsini nəzərə almaqla onların işlənilməsinə kiçik yerli şirkətlərin lisenziya və konsessiya metodlarından istifadə etməklə cəlb edilməsini, onlara vergi və digər iqtisadi güzəştlərin verilməsini, milli neftqazçıxarma müəssisələrinin yenidən təşkil edilməklə milli sahibkarların və neftçi kollektivlərinin iştirakı ilə səhmdar əməkdaşlıq formasında qurulmasını və bu zaman milli şirkətlərə xarici şirkətlərlə bərabər səviyyədə imtiyazların verilməsini, neftqazçıxarma müəssisələrinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması, hasilatdan sonrakı mərhələyə marağının artırılması üçün lisenziyaların əhatə dairəsini daha da genişləndirməklə bu müəssisələrin xarici bazarlara məhsul çıxarmasına imkan verən əməkdaşlıq formalarının tətbiqini tələb edir. Ölkədə neft biznesinin diversifikasiyasında bu məsələlərin həlli mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda bu fəsilə Abşeron iqtisadi rayonunda tikinti materialları sənayesinin tarixi inkişaf mərhələləri, iqtisadi rayonda olan mineral-tikinti xammal yataqlarının göstəriciləri əsasında mineral-tikinti xammal sərvətlərindən istifadənin müasir vəziyyəti kompleks təhlil edilmişdir.

Azərbaycanda mülki, sənaye, kənd təsərrüfatı və digər növ tikinti üçün tikinti materialları istehsal edən sahələri birləşdirən tikinti materialları sənayesinin inkişafı üçün zəngin mineral-tikinti xammal sərvətləri mövcuddur.

**Azərbaycanın regionlarında neft (qaz kondensatı da daxil olmaqla)
və təbii qaz hasilatı**

	2000	2005	2006*	2007*	2008*	2009*	2010	2011
Azərbaycanda cəmi:								
neft, min t	14017	22214	32186	42523	44395	50364	50692	45375
təbii qaz, mln m³	5643	5732	6080	10832	16337	16325	16673	16361
Bakı ş. neft, min t	13564,5	21252,8	31234,3	41627,0	43512,2	49503,0	49936	44673
təbii qaz, mln m³	5557	5611	6016	10770	16279	16271	16616	16318
Siyəzən r. neft, min t	58,2	42,2	44,9	48,7	47,3	44,3	40,1	48,2
təbii qaz, mln m³	39,7	18,3	11,6	11,7	8,2	7,2	7,4	8,0
Neftçala r. neft, min t	42,2	45,8	47,3	46,3	44,0	50,7	48,4	39,3
təbii qaz, mln m³	24,1	25,9	24,1	24,3	25,6	24,4	26,4	4,3
Salyan r. neft, min t	—	344,0	306,8	303,5	257,9	236,0	221,8	209,0
təbii qaz, mln m³	—	54,8	16,2	11,7	13,9	11,4	14,1	22,9
İmişli r. neft, min t	—	30,4	26,0	28,4	33,2	31,0	31,4	26,9
təbii qaz, mln m³	—	0,6	—	—	—	—	—	—
Şirvan ş. neft, min t	352,1	499,0	526,3	469,3	500,8	498,6	414,4	378,7
təbii qaz, mln m³	21,8	21,2	21,4	14,3	9,4	10,8	9,0	8,0

*Ömtəlik məhsulun həcmi

Qeyd: Cədvəl ARDSK-nın müvafiq illər üzrə məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Mineral-tikinti xammalına balıqqulaqlı, mərmərləşmiş əhəng daşları, mərmər, pemza, tra-vertin, tuf, qum daşları, tuflu qum daşları, but daşı kimi təbii daşlardan divar və üzlük materialları, tikinti, şüşə və qəlib qumu, gəc, perlit, çınqıl, qum-çınqıl qarışığı, müxtəlif tikinti gilləri, mergel, gil-torpaq, gilli şistlər, alümosilikat-gil, kalsium karbonat, mineral əlavələr və s. aiddir. Ölkədə olan mineral-tikinti xammal sərvətlərinin yalnız dördü birindən istifadə edilir və məlum olan mineral-tikinti xammal yatağı minə qədərdir. 2004-cü ilin əvvəlində Azərbaycanın faydalı qazıntı ehtiyatlarının Dövlət balansında ümumi ehtiyatı 2,3 mlrd. kubmetrdən çox olan 310 tikinti materialları yatağı qeydə alınmışdır.

2010-cu ilin əvvəlinə olan məlumata görə, Abşeron iqtisadi rayonunda əhəng daşı ehtiyatlarının 46 yatağı mövcuddur ki, təyinatına görə onların ehtiyatları 328,7 mln kubmetr olan 38-i mişar daşı, ehtiyatı 3,7 mln kubmetr olan 1-i üzlük daşı, ehtiyatları 92,4 mln ton olan 2-si sement xammalı, ehtiyatları 10,1 mln ton olan 3-ü əhəng xammalı və ehtiyatları 87,9 mln kubmetr olan 2-si tikinti daşı yataqlarıdır. Əhəng daşı yataqlarının 22-si istismarda olan, 1-i konservasiya edilmiş, 23-ü isə ehtiyatda olan yataqlardır.

İqtisadi rayonda gil ehtiyatları üzrə 26 yataq vardır. Təyinatına görə bunlardan ehtiyatları 25,8 mln kubmetr olan 4-ü gil, ehtiyatları 51,3 mln ton olan 3-ü sement xammalı, ehtiyatları 66,8 mln kubmetr olan 9-u kərpic və kirəmit gilləri, ehtiyatları 137,9 mln kubmetr olan 7-si keramzit gili, ehtiyatları 38,8 mln kubmetr olan 2-si bentonit gili və ehtiyatı 1,7 mln kubmetr olan 1-i isə aqloporit gili yatağıdır. Gil yataqlarının 5-i istismarda, 20-i ehtiyatdadır, 1-i isə konservasiya olunmuşdur.

Bununla yanaşı, Abşeron iqtisadi rayonunda qum ehtiyatları 12 yataqda qeydə alınmışdır ki, onların da ehtiyatları 15,9 mln kubmetr olan 6-sı tikinti qumu, ehtiyatı 0,5 mln kubmetr olan 1-i silikat qumu, ehtiyatı 2,2 mln kubmetr olan 1-i silikat və sement qumu, ehtiyatları 25,3 mln ton olan 4-ü isə kvars qumu yataqlarıdır. Tikinti qumu yataqlarının 1-i istismarda, 4-ü ehtiyatdadır, 1-i isə konservasiya olunmuşdur. Silikat qumu yatağı konservasiyada, sement və silikat qumu yatağı ehtiyatdadır. Qum-çınqıl ehtiyatları 4 yataqda 11,4 mln kubmetr təşkil etmişdir ki, onlardan da 1-i istismarda, 3-ü isə ehtiyatdadır. Bitumlu süxurlar 5 yataqda 3,4 mln kubmetr dolomit ehtiyatları 4 yataqda 23,1 mln ton, vulkan külü 1 yataqda 0,3 mln ton təşkil etmişdir. Bitumlu süxurların yataqlarından 1-i istismarda, 4-ü ehtiyatda, dolomit yataqlarından 1-i istismarda, 3-ü ehtiyatda və 1 vulkan külü yatağı da ehtiyatdadır.

İqtisadi rayonda mineral-tikinti xammalının hasilatı zamanı yaranan itkilər orta hesabla ümumi hasilatın 40%-ni təşkil edir. Bir sıra əhəng daşı yataqlarında, xüsusilə Güzdək, Türkan I, II, Şahinbağ, Ramana, Maştağa, Zirə, Şüvəlan, Qaradağ qrupu, Karvan-Saray və s. mişar daşı yataqlarında müəyyən dövrdə hasilat zamanı itkilər həttə 60-65%-dən yüksək olmuşdur.

Abşeron iqtisadi rayonunda mineral-tikinti xammalı, qeyri-filiz faydalı qazıntı ehtiyatlarının hasilatı sahəsində istehsal edilmiş məhsulun həcmi 2000-ci ildə 22292

milyon manatdan 2009-cu ildə 236356 milyon manata yüksəlməklə 10,6 dəfədən çox artmışdır. Azərbaycanda 2004-2011-ci illər ərzində 10437 min ton əmtəəlik əhəngdaşı hasil edilmişdir ki, bu da bütünlüklə Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşür. 2011-ci ildə burada 1311 min ton əmtəəlik əhəngdaşı çıxarılmışdır ki, bu da 2006-cı ilə müqayisədə 7,4 % azdır. Eyni zamanda hasilat nəticəsində iqtisadi rayonda 2009-cu ildə 1228,8 min ton mişardaşı tullantısı, 2005-2009-cu illər ərzində isə 6019,4 min ton mişardaşı tullantısı meydana gəlmişdir. Abşeron iqtisadi rayonunda 2004-2011-ci illərdə əmtəəlik çınqıl, qırma daş, xırda çay daşı hasilatı 47794 min ton olmuşdur. 2011-ci ildə bu məhsulların istehsalı 2007-ci ilə nisbətən 60,9 dəfə artaraq 2349 min ton təşkil etmişdir. Əgər 2007-ci ildə ölkədə əmtəəlik çınqıl, qırma daş, xırda çay daşı hasilatında iqtisadi rayonun payı 2,5% təşkil edirdisə, 2008-ci ildə bu göstərici 44,0%-ə, 2011-ci ildə isə 71,1%-ə yüksəlmişdir. İqtisadi rayonda 2006-2011-ci illərdə inşaat üçün digər daş, qum daşları hasilatı sahəsində 36,7 min ton əmtəəlik məhsul istehsal edilmişdir. Ölkədə bu sahə üzrə məhsul istehsalında rayonun payı 2009-cu ildə 4,9% təşkil etdiyi halda, 2011-ci ildə 21,3 %-ə yüksəlmişdir. Abşeron iqtisadi rayonunda 2006-2011-ci illərdə bentonit hasilatı 0,98 min ton olmuşdur. 2009-cu ildə burada bentonit hasilatı 2007-ci ilə nisbətən 10 dəfə artaraq 0,4 min ton təşkil etmiş, bu dövrdə ölkədə bentonit hasilatında iqtisadi rayonun xüsusi çəkisi 0,1%-dən 3,8%-ə yüksəlmişdir. Lakin 2010-2011-ci illərdə onun illik istehsalı azalaraq 0,1 min ton olmuşdur.

Azərbaycanda yerli tikinti materialları istehsalı əsasında geniş tərkibə malik səmərəli və faydalı tikinti-istehsal kompleksinin yaradılması ölkə iqtisadiyyatının müsbət və dinamik inkişafının təmin edilməsində, tikintinin müxtəlif növlərinin başlıca tikinti materiallarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda mineral tikinti məhsullarının 2000-ci ildə 82,7%-i, 2008-ci ildə 87,0%-i və 2011-cu ildə 84,6%-i Abşeron iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən müəssisələr tərəfindən istehsal olunmuşdur. Abşeron iqtisadi rayonunda tikinti materialları sənayesində mineral tikinti məhsullarının istehsalı sahəsində 2000-ci ildə 19,1 mln. manat həcmində sənaye məhsulu istehsal olunduğu halda, 2010-cu ildə məhsulun həcmi 20,5 dəfə artaraq 391,0 mln manata yüksəlmiş, əvvəlki ilə nisbətən 2011-ci ildə isə 43,5% azalaraq 220,9 mln manat təşkil etmişdir. Mineral tikinti məhsullarının istehsalı 2000-2011-ci illərdə Bakı şəhərində 11 dəfədən çox artaraq 205,3 mln. manata, Abşeron, Xızı rayonları və Sumqayıt şəhərində isə birlikdə 31,2 dəfə artaraq 15,6 mln manata bərabər olmuş, bununla da iqtisadi rayonda mineral tikinti məhsullarının istehsalında 2000-2011-ci illərdə Bakı şəhərinin payı 97,4%-dən 92,9%-ə enmiş, Abşeron, Xızı rayonları və Sumqayıt şəhərinin birlikdə payı isə 2,6%-dən 7,1%-ə çatmışdır.

Dissertasiyanın «**Abşeron iqtisadi rayonunda sənayenin inkişafında mineral - xammal sərvətlərindən səmərəli istifadə istiqamətləri**» adlı III fəslində neft-qaz sərvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və mineral-ti-

kinti xammal sərvətlərindən istifadənin perspektiv səmərəli inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Neft və qazın hasilat və emal həcmlərinin artması, onların kimyəvi xammal kimi rolunun güclənməsi, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində onlardan istifadənin yüksək səmərə gətirməsi, onların nisbətən az vaxtda tükənməsi ehtimalının mümkün olması, neft-qaz ehtiyatlarının artırılmasına və yeni yataqların işlənməsinə canlı və maddi əmək məsrəflərinin yüksəlməsi, neft və qazın əvəz edilməz sərvətlər olması onlardan səmərəli istifadə edilməsinin mühüm əhəmiyyətə malik olmasını göstərir. Belə ki, neft və qazdan səmərəli istifadənin ən mühüm istiqamətlərindən biri onlardan kompleks istifadə edilməsidir. Neft və qazın kompleks istifadə edilməsi bir tərəfdən neft və qaz ehtiyatlarına qənaət etməyə, digər tərəfdən kəşfiyyat, hasilat, nəql etmə, xammalın emalı və son məhsulun istehlakında istifadə olunan əmək, maddi, material ehtiyatlarına qənaət etməyə imkan verir. Neft və qazdan kompleks istifadə mədənlərdən başlayaraq emalda davam edir və məhsulun istehlakı prosesində başa çatır.

Azərbaycanda texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər mədənçıxarma sənayesində 2008-ci ildə məhsul innovasiyaları formasında 592,3 min manat təşkil etməklə əsasən proqram vəsaitlərinin alınmasına yönəlmiş, 2011-ci ildə isə əvvəlki ilə nisbətən 144,4 dəfə artaraq məhsul innovasiyaları formasında 692,9 min manata yüksəlmişdir ki, bunun da 8,3 %-i texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlığın alınmasına, 84,4 %-i yeni texnologiyaların alınmasına və 1,1 %-i yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsinə, 5,8 %-i proqram vəsaitlərinin alınmasına və 0,4 %-i innovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığına sərf edilmişdir. 2004-2011-ci illər ərzində bu xərclərin ən yüksək həddi 2005-ci ildə 43892 min manat olmaqla yeni texnologiyaların alınmasına sərf edilmişdir.

Azərbaycanda neftayırma məhsullarının istehsalında proses innovasiyaları formasında texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər 2007-ci ildə 5756 min manat olduğu halda, 2009-cu ildə 369,2 min manata enmiş, lakin 2011-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 3,3 dəfə artaraq əsasən məhsul innovasiyaları formasında 5378 min manat təşkil etmişdir. 2007-ci ildə bu xərclərin 91,8 %-i texnoloji innovasiyalara, 5,5 %-i yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsinə və 2,7%-i yeni məhsulların istehsalı hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə xidmətlərin tətbiqinə, 2010-cu ildə 76,2 %-i texnoloji innovasiyalarla əlaqədar maşın və avadanlıqların alınmasına, 18,0 %-i yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələşdirilməsi və digər istehsalı hazırlıq növlərinə, 5,8 %-i innovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığına, 2011-ci ildə isə 60,6 %-i yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsinə, 0,9 %-i texnoloji innovasiyalarla əlaqədar maşın və avadanlıqların alınmasına, 1,8 %-i innovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığına, 36,5 %-i elmi-tədqiqat və işləmələrə, 0,05 %-i

kənar təşkilatların xidmətlərinin ödənilməsinə, 0,08 %-i texnoloji innovasiyalara çəkilən digər xərclərə yönəldilmişdir.

Neftqazçıxarmada son dövrlərdə nanotexnologiyaların tətbiq edilməsi müsbət nəticələr vermişdir. "Abşeronneft" NQÇİ-də nanotexnologiyanın tətbiq edildiyi quyuların hər birindən orta hesabla gündə 1,0 -1,5 ton əlavə neft hasil olunmuşdur. Həmçinin quyularda sulaşma 20-25% azalmış, nasosun dolma əmsalı xeyli yüksəlmişdir. "Bibiheybətneft" NQÇİ-də 5 mədən üzrə 48 quyuda nanomaddənin boruvarxası fəzaya və laya vurulması ilə 2008-ci ildə 48 quyudan 3 ay ərzində 367 ton əlavə neft çıxarılmışdır. Ümumiyyətlə, "Azneft" İB üzrə 56 quyudan 667 tondan artıq əlavə neft hasil olunmuşdur.

Son dövrdə avtomobil benzinləri və digər yanacaqlar, neft bitumu, neft kokusu, sürtkü yağları və maye qazların istehsalında nəzərə çarpacaq dərəcədə artım baş vermişdir (Cədvəl 2-yə bax).

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, 2008-cı ildə 2007-ci illə müqayisədə avtomobil benzinləri, neft bitumu, neft koksu və sürtkü yağlarının istehsalında uyğun olaraq 190,5; 37,5; 84,3 və 11,2 min ton artım qeydə alınmışdır. Lakin 2009-cu ildə əvvəlki ilə nisbətən neft məhsulları istehsalının həcmi azalmışdır. 2010-cu ildə 2009-cu ilə nisbətən avtomobil benzinlərinin istehsalı 1,1 %, kerosin və dizel yanacaqlarının istehsalı isə 6,7 % yüksək olmuşdur. 2011-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə avtomobil benzinləri, əmtəəlik yanacaq mazutu, neft bitumu istehsalı artsa da, ağ neft, neft koksu istehsalı azalmışdır.

Hazırda soba mazutu ondan istifadənin səmərəliliyini artırmaq, təkrar emal qurğularının istismarını yaxşılaşdırmaq məqsədilə təkrar emala verilir. Belə ki, 2009-cu və 2010-cu illərdə ARDNŞ tərəfindən illik 6 milyon tondan artıq neft məhsulu istehsal olunmuşdur.

Əmtəəlik məhsulun dəyərinin artmasında, xam neftdən daha səmərəli istifadə olunmasında açıq rəngli neft məhsullarının istehsalının artması mühüm rolə malikdir. Açıq rəngli neft məhsullarının çıxım faizi ilbəil artmaqdadır. Bu göstərici 2004-cü ildə 56,6%, 2006-cı ildə 56%, 2009-cu ildə 69,2 %, 2010-cu ildə isə 71,9 % təşkil etmişdir.

Xam neftin emalının səmərəlilik səviyyəsini əks etdirən ən mühüm göstəricilərdən biri də neftin emal dərinliyidir. Bu göstərici 2000-ci ildə 44,3 % təşkil etdiyi halda, 2009-cu ildə 91,6%-ə, 2010-cu ildə isə 92,6 %-ə çatdırılmışdır.

ARDNŞ-nın tərkibində olan Qaz emalı zavodunda təbii qazın, qaz kondensatının, yüngül, karbohidrogenlərin geniş fraksiyası emal edilir və quru qaz, qaz benzini, texniki butan, texniki propan–butan qarışığı, ağır kondensat məhsulları və s. istehsalı həyata keçirilir.

Hal-hazırda Azərbaycanın neft emalı sənayesinin texniki-iqtisadi göstəricilərinin optimallaşdırılması, mövcud potensialdan səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə bir sıra yenidənqurma və modernləşdirmə tədbirləri həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanda neft məhsullarının istehsalı (min ton)

	2001	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Avtoben- zinlər	597,6	852,4	906,3	1042,7	1129,4	1319,9	1235,0	1248,9	1295,5
Ağ neft	179,9	110,9	117,1	43,9	792,8	771,0	609,7	660,4	621,7
Soba mazutu (əmtəlik)	2645,3	1812,3	2421,6	2231,5	2203	1163	273	220,6	235
Neft bitumu	28,6	103,5	128,3	161,9	182,9	220,4	236,4	241,5	265,7
Neft koksu	23,6	25,9	11,6	67,2	84,7	169,0	127,2	396,4	268,6
Sürtkü yağları	26,6	48,7	36,8	75,6	54,9	66,1	46,0	86,5	...

Qeyd: Cədvəl ARDNŞ-nin və ARDSK-nın müvafiq illər üzrə məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Son dövrdə Azərbaycan Respublikasında neft-qaz strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində neft hasilatı sabitləşdirilməsi, təbii və səmt qazlarının hasilatının kəskin şəkildə artırılması və bunun hesabına ölkənin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi bir sıra mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Bununla yanaşı, Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarından istifadə sahəsində neft emalı sənayesini üstün istiqamət kimi inkişaf etdirməklə, ölkənin dünya bazarında xammal deyil, son məhsul ixracatçısı mövqeyində möhkəmlənməsi zəruri sayılmalıdır.

Hesablamalar göstərir ki, 1 ton neft məhsulunun satışından əldə edilən gəlir 1 ton xam neftin satışından əldə edilən gəlirdən yüksəkdir. Lakin respublikanın neft-qaz emalı və neft-kimya müəssisələrində neftin emal dərinliyinin yüksək olmasına baxmayaraq, təbii və səmt qazlarının emalı, neft-kimya sənayesi müəssisələrinin səviyyəsi, neft məhsullarının çeşidləri və keyfiyyəti dünya standartlarının tələblərinə cavab vermir.

Son beş ildə Azərbaycanda sementin istehlakı 50%-dən çox artaraq ildə təxminən 3 milyon tona çatmışdır. 2003-2009-cu illərdə sürətlə artan özəl mənzil tikintisi hazırda stabilləşmiş, bu sahədəki fəaliyyətlər azalmışdır. Lakin bunun əvəzində böyük investisiya tutumlu infrastruktur layihələri, gələcək illərdə ölkədə ÜDM-in və hökumət tərəfindən irəli sürülən infrastruktur, turizm və digər ictimai layihələrin sayının artmasına müvafiq olaraq sement istehlakının daha da yüksəlməsi gözlənilir.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda ən böyük layihələrdən biri sayılan “Qaradağ Sement” ASC-də yenidənqurma layihəsinin əsas podratçısı tender vasitəsilə

seçilmiş və 2009-cu ildə tikinti işlərinə başlanmışdır. Yeni sobada gündə 4 min ton klinker istehsal ediləcəkdir. Yenidənqurmada sonra müəssisədə klinker istehsalı ildə 0,8 milyon tondan 1,2 milyon tona, sement istehsalı isə 1,3 milyon tondan 1,7 milyon tona çatdırılacaqdır.

Bakının Qaradağ rayonu ərazisində yerləşəcək və “Qızıldaş Sement” adlanacaq müəssisənin tikintisi üçün tələb olunan torpaq sahəsi və xammal yataqları “Norm” MMC tərəfindən əldə edilmiş, irimiqyaslı hazırlıq işləri həyata keçirilmiş, gələcək zavodun gücü və yeri müəyyən edilmiş, o cümlədən layihə strategiyası işlənib hazırlanmışdır. 2013-cü ilin sonunda istismara veriləcək müəssisənin tikintisi qeyri-neft sektorunda həcminə görə ən iri layihələrdən biri olmaqla təxminən 400 milyon dollara başa gələcəkdir. Beləliklə, “Qızıldaş Sement” müəssisəsi ildə 6 milyon ton portland sement və 100 min ton tamponaj sement istehsal etməklə Qafqaz və Xəzər dənizi regionunda ən iri sement istehsalçısına çevriləcək və məhsulun xarici ölkələrə ixracına da imkan yaradacaqdır.

Azərbaycana 2007-ci ildə 2,2 milyon ton, 2009-cu ildə 2,3 milyon ton, 2011-ci ildə 3,2 milyon ton sement idxal edilmişdir. Qaradağ sement zavodu ölkənin daxili bazarında sementə artan tələbatın 2007-ci ildə təxminən 40%-ni və 2009-cu ildə yalnız 37%-ni ödəmişdir. Hazırda Azərbaycanda sementə olan illik tələbat 4 milyon tondan artıqdır və 2015-ci ilə qədər bu tələbatın 6-7 milyon tona çatması proqnozlaşdırılır.

Sement sənayesi müəssisələri əsasən xammal mənbələrinə meyl edir. Lakin müasir istehsal dövründə əhəngdaşı və gilin (və ya mergelin) mineral yanacaqqla birlikdə mövcud olduğu (bir ton klinkerin istehsalına 250-400 kq şərti yanacaq sərf olunur) və yaxud enerji daşıyıcılarının nəqli yollarında yerləşən regionlar sement sənayesinin inkişafı üçün optimal şəraitə malikdir. Hazırda sement istehsal edən sənaye müəssisələrinin optimal yerləşməsinin mühüm şərtlərindən biri də ekoloji amilin nəzərə alınmasıdır.

Gips istehsalında ənənəvi olaraq təbii xammaldan (gips daşı, anhidrit, müxtəlif gips tərkibli süxurlar) istifadə olunur. Son zamanlar gips tərkibli sənaye tullantılarından (fosfogips, borogips, titanogips və s.) gips hörgü materiallarının alınması texnologiyalarının inkişafına mühüm diqqət yetirilir.

Qeyri-üzvi hörgü materiallarından olan tikinti əhəngi kalsium-maqneziumlu və tərkibində az miqdarda gilli qatışıqlar olan dağ süxurlarının (təbaşir, əhəngdaşı, dolomit, dolomitli və mergelli əhəng daşları) bişirilməsindən alınan məhsuldur. Yüngül əhəng istehsalı üçün xammal kimi həmçinin metallurgiya, kimya, tikinti və digər sənaye sahələrinin tullantılarından istifadə etmək olar.

Divar daşı, sement, beton və dəmir-beton konstruksiyalar və digər tikinti materiallarının istehsal həcminin genişlənməsi kərpicə olan tələbatın qismən azalması ilə nəticələnsə də, bu tələbatı tam şəkildə təmin edə bilmir. Müasir memarların və dizaynerlərin ən yaxşı yaradıcılıq məhsulları sübut edir ki, texnikanın inki-

şaf etməsi minillik istifadə təcrübəsinə malik olan ənənəvi keramika məhsulları istehsalının daha yeni texniki əsasda və müasir memarlığın tələbatlarına uyğun olaraq yüksəlməsinə imkan yaradır.

Əsaslı tikintinin inkişafında, böyük həcmli tikinti işlərinin yerinə yetirilməsində dəmir-beton konstruksiya və məmulatlarının geniş tətbiq edilməsi tikintinin səmərəli, keyfiyyətli və sürətlə həyata keçirilməsini təmin edir. Abşeron iqtisadi rayonunda keramika məhsullarının istehsalı üçün geniş və zəngin xammal bazası mövcuddur.

Yığma dəmir-beton istehsalının səmərəli inkişaf etdirilməsində doldurucular istehsalının və onlarla təchiz olunmanın təkmilləşdirilməsi zəruri sayılmalıdır. Onlar beton qarışığının texnoloji xüsusiyyətlərinə və bərkimiş betonun keyfiyyətinə böyük təsir göstərməklə, betonun ümumi həcmnin 80-90%-ə qədərini tutur. Doldurucuların dəyəri beton və dəmir-beton konstruksiyaların dəyərində 30-50%-ə çatır və bəzən daha çox olur.

Yığma dəmir-beton sənayesinin istifadə etdiyi xammal və materialların mühüm hissəsini qeyri-filiz tikinti materialları (çinqil, qum, qırmadaş) təşkil edir. Bu sahədə məhsul istehsalına sərf edilən xammal və materialların 70-80%-i çinqil, qum və qırmadaşın payına düşür. Abşeron iqtisadi rayonunda doldurucular istehsalının səmərəli təşkili üçün regionun qeyri-filiz tikinti materialları ehtiyatlarından istifadə etmək məqsədəuyğundur. İqtisadi rayonda Bakıda Şıxlar, Kotal, Balaxanı, Ələt, Kiçikdağ, Xızı rayonunda Şurabad yataqlarında ümumi ehtiyatı 15939,9 min kubmetr olan tikinti qumu, Bakıda Qaradağ-Kaftaran, Abşeron rayonunda Novxanı, Xızı rayonunda Ataçay və Tıxlı yataqlarında ümumi ehtiyatı 11429,22 min kubmetr olan qum-çinqil yataqları, həmçinin kvars qumu yataqları mövcuddur. Bu yataqlardan yalnız Şıxlar tikinti qumu yatağı, Ataçay qum-çinqil yatağı və Hacıvəli və Hökməli kvars qumu yataqları istismar olunur, qalan yataqlar isə ehtiyatda saxlanılır. Bu ehtiyatların istismara cəlb olunması üçün yeni müəssisələrin təşkili Abşeron iqtisadi rayonunda yığma dəmir-beton istehsalının təkmilləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, iqtisadi rayonda əhəngdaşı yataqlarının hasilat nəticəsində yaranmış böyük həcmli tullantılar, metallurgiya və yanacaq şlakları, İES-lərin külü, kül-şlak qarışığı, kərpic qırıntılarından və digər sənaye tullantılarından əldə etməklə sıx və məsaməli qırmadaş və qum istehsalını həyata keçirmək olar.

Məlum olduğu kimi, yığma dəmir-beton məmulatları və konstruksiyalarının keyfiyyətli şəkildə istehsal edilməsi qeyri-filiz tikinti materiallarının keyfiyyətindən asılıdır. Doldurucuların tərkibində olan üzvi, tozşəkilli və gilli birləşmələr ziyanlı qarışıqlar hesab olunur. Buna görə də yüksək keyfiyyətli qeyri-filiz tikinti materiallarının istehsal edilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Son zamanlar sənaye tullantılarından əldə olunan doldurucular arasında öz istismar müddətini başa vurmuş beton, dəmir-beton və tikinti konstruksiyalarından

istehsal edilən materiallar olan təkrar doldurucular xüsusilə seçilir. Bu istiqamət təbii sərvətlərə qənaət və sənaye tullantılarının istifadəsi baxımından son dərəcə zəruri hesab olunur.

Yığıma dəmir-beton konstruksiya və məmulatlarının istehsalının genişləndirilməsi məhsulun maya dəyərində xüsusi çəkisi yüksək olan sement və metala tələbatı artırır. Buna görə də, gələcəkdə sement istehsalının daha da artırılması vacib məsələdir. Respublikada müxtəlif markalarda buraxılan sementin mövcud standartların, o cümlədən beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olmasının təmin edilməsi yüksək keyfiyyətli və səmərəli yığıma dəmir-beton məmulatları və konstruksiyaları istehsalını həyata keçirməyə imkan yaradır.

Perspektivdə armatur istehsalının da təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Abşeron iqtisadi rayonunda qara metallurgiya sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr dövlət balansında olan istismar müddəti bitmiş köhnə zavodların, sexlərin yenilənməsi nəticəsində yaranan qara metal qırıntıları ilə təmin olunur. Lakin müəyyən vaxtdan sonra metal qırıntıları tükənəcəkdir. Bundan əlavə, xarici ölkələrdən (Rusiya, Ukrayna) ölkəyə idxal olunan armatur və onun istehsalı üçün lazım olan kimyəvi maddələr (elektrod, əhəng, manqan və s.) yığıma dəmir-beton istehsalının səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir.

Abşeron iqtisadi rayonunda və ölkədə təbii məsaməli doldurucular istehsalı üçün xammal ehtiyatları çox məhduddur. Abşeron regionunda bu cür doldurucuların xammal mənbəyi yalnız balıqqulaqlı əhəngdaşı yataqlarıdır.

Süni məsaməli dolduruculardan istifadə etməklə yüngül beton və dəmir-beton konstruksiya və məmulatlarının istehsal həcmi artırılması və geniş istifadəsi tikinti-quraşdırma işlərinin müddəti və dəyərinin azaldılmasına, keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, bina və qurğuların çəkisinin, qiymətinin və istilikkeçirmə qabiliyyətinin aşağı salınmasına imkan yaradır.

Səmərəli yüngül doldurucu azərit çəkisi və möhkəmliyinə, eləcə də xammal mənbəyinin genişliyinə görə keramzitdən daha üstün sayılır. Onun əsasında hazırlanmış azəritbetonların keramzitbetonlara nisbətən sıxlıqlarının aşağı olması, lazımi möhkəmliklərə malik olmaları onlardan iri panelli binalarda mühafizə konstruksiyaları kimi geniş istifadə edilməsi ilə, materialların sərfini (sement, doldurucu, metal və s.) xeyli azaltmağa imkan verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar polimer dolduruculara, əsasən penopolistirola maraq artmışdır. Penopolstiroldənələri yüngül betonların və səmərəli istilik izolyasiya materialları olan penoplastların istehsalında tətbiq olunur.

Abşeron iqtisadi rayonu şüşə sənayesinin yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi üçün zəngin mineral-xammal sərvətlərinə malikdir. Burada ehtiyatı 3619 min ton olan Hacıvəli və ehtiyatı 8298 min ton olan Hökməli kvarts qumu yataqları 1996-cı ildən “Xəzər” Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən istismar olunmuşdur. Digər iki kvarts qumu yatağı – Yasamal (ehtiyatı 561,3 min ton) və Zəyərdəğ (ehtiyatı

12809 min ton) yataqları isə istismara cəlb olunmamışdır. Bununla yanaşı, Abşeron regionunda zəngin dolomit ehtiyatları da vardır. Onlardan yalnız Keçiqağa dolomit yatağı 1996-cı ildən “Xəzər” Səhmdar Cəmiyyətinin balansında istifadə edilmişdir. Digər dolomit yataqları olan Qələndərtəpə (ehtiyatı 16750 min ton), Umbakı (ehtiyatı 3040 min ton) və Qırdağ (ehtiyatı 3181 min ton) ehtiyatda saxlanılır. Hələ sovet dövründə Abşeron şüşə zavodlarına kvars və silisium qumu Rusiyadan və Ukraynadan gətirilirdi. Hazırkı dövrdə də kvars qumu Rusiya və İrandan idxal olunur. Bu isə yerli mineral-xammal sərvətlərindən istifadənin lazımi şəkildə təşkil edilməməsindən, hasilat müəssisələrinin texnoloji imkanlarının aşağı səviyyədə olmasından irəli gəlir.

Beləliklə, Respublikanın hazırkı sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsində davamlı inkişafı təmin edən sənaye potensialının formalaşdırılması baxımından və ölkənin artan maliyyə imkanları nəzərə alınmaqla Abşeron regionunun mineral-xammal sərvətlərindən Hacıvəli və Hökməli kvars qumu, Keçiqağa dolomit karxanalarında mədən-zənginləşdirici fabriklərin tikilməsi, infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, emal tullantılarından istifadə edilməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi, xammaldan kompleks istifadə edilməsi üçün investisiya qoyuluşunun təmin olunması, həmçinin regionda ehtiyatda olan kvars qumu və dolomit yataqlarının istismara cəlb edilməsi, əhəngdaşı yataqlarında hasilat nəticəsində yaranmış böyük həcmli tullantılardan istifadə olunması sahəsində zəruri tədbirlərin görülməsi perspektivdə şüşə sənayesinin, eləcə də kimya, metallurgiya və kağız sənayesi, keramika sənayesi və digər tikinti materialları istehsalının səmərəli inkişafına imkan yarada bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

- Müasir dövrdə gələcək ekoloji riskləri və qeyri-müəyyənliyi əsaslı surətdə nəzərə almaqla təbii sərvətlərin və xidmətlərin daha tam iqtisadi qiymətinin əldə edilməsi üçün bir sıra metod və yanaşmalardan istifadə olunması mühüm əhəmiyyətə malik ola bilər. Təbii sərvətlərin ekoloji amili nəzərə almaqla pulla qiymətləndirilməsi ərazidə mövcud olan təbii sərvətlərin dəyərini göstərməklə yanaşı, eyni zamanda iqtisadi və ekoloji göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri aşkara çıxarmağa, yəni təsərrüfat sahəsindəki konkret fəaliyyətin ətraf təbii mühitin vəziyyəti üçün pul istifadəsində nə ilə nəticələnəcəyini və bunun əksini müəyyən etməyə imkan verir. Davamlı inkişaf konsepsiyasını və onun uzunmüddətli nəticələrin, gələcək nəsillərin maraqlarının nəzərə alınması prioritetlərini, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi prinsipini nəzərə almaqla diskontlaşdırma göstəricisinin düzgün seçilməsi tələb olunur. Mineral-xammal sərvətlərinin səmərəli istifadə edilməsində diskont normalarının əsaslandırılmış şəkildə seçilməsini özündə ehtiva edən metod və yanaşmaların tətbiqi mühüm şərt olmalıdır.

- Azərbaycan Respublikasının müasir sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ölkənin mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsinin

əsas metodiki müddələrinin aşkara çıxarılması məqsədilə müvafiq elmi-tədqiqat institutlarından ibarət birgə Komissiya yaradılmalı, onun tərəfindən təbii sərvətlərin ən mühüm növlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsinin nümunəvi metodikası işlənib hazırlanmalı və daimi şəkildə təkmilləşdirilməlidir.

- Mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsinin prinsipləri, meyarları və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla dövlət tərəfindən Abşeron iqtisadi rayonunun mineral-xammal strategiyası hazırlanmalı, mineral sərvətlərdən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə Dağ-mədən Məcəlləsi qəbul edilməlidir.

- Təbii sərvətlərin yüksək iqtisadi faydalılığının təmin olunması üçün ən zəngin ehtiyatların, diskontun yüksək normalarının seçilməsi ilə təbii sərvətlərin tükənməsinin qarşısının alınması, ekoloji mühitin mühafizəsi, davamlı inkişaf məqsədləri arasında dərin ziddiyyət vardır və elmi tədqiqatların qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri bu ziddiyyətin həll edilməsidir. Bu cəhətdən son dövrdə təbii sərvətlərin və ekoloji xidmətlərin humanistləşdirilməsi, milli sərvətin tərkib hissəsi kimi insan kapitalının rentası ilə bağlı araşdırmaları nəzərə almaqla təbii sərvətlərin renta yanaşması əsasında iqtisadi qiymətləndirilməsinə dair tədqiqatların daha geniş inkişaf etdirilməsi vacib sayılmalıdır.

Abşeron iqtisadi rayonunun neft və qaz ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində aşağıdakıların həyata keçirilməsi zəruridir:

- neft-qaz sənayesində karbohidrogen xammalının kompleks emalını təşkil etməklə xammaldan səmərəli istifadə problemlərinin həlli, yüksək keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli son məhsulun əldə olunması;

- mədənçıxarma sənayesi ilə yanaşı neft emalı sənayesində də texnoloji innovasiyalara ayrılan vəsaitin artırılması;

- qurudakı neft yataqlarının işlənilməsi təkmilləşdirilməli, onların ehtiyatları yenidən hesablanmalı, maddi, əmək, material, o cümlədən enerji, yanacaq ehtiyatlarından, əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyi artırılmalıdır;

- qurudakı yataqlarda xammal itkilərinin qarşısı alınmalı, yataqların işlənməsi üzrə layihələr təkmilləşdirilməli, istehsal xərcləri azaldılmalı, bu yataqlara xarici investisiyalarla yanaşı milli sahibkar kapitalı da cəlb edilməlidir;

- qurudakı yataqların özəlləşdirilməsi ARDNŞ-ə öz mənfəətini artırmağa, səmərəsiz xərclərdən azad olmağa, investisiyalardan məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyə imkan yarada bilər;

- son işlənmə mərhələsində istismar edilən neft quyularında nanotexnologiyanın tətbiqi nəticəsində sinergetik səmərənin alınması göstərir ki, neft sənayesinin digər sahələrində də nanotexnologiyanın tətbiqi böyük fayda verə bilər;

- neftin emal dərinliyinin artırılması bir tərəfdən neftin sərfini azaltsa da, digər tərəfdən NEZ-lərin öz enerji ehtiyatları üçün istifadə etdikləri mazutun isteh-

salının da azalması ilə nəticələndiyindən, neftin optimal emal dərinliyi müəyyən edilməlidir;

- emal zavodlarının modernləşdirilməsi başa çatdırılmayana qədər ARDNŞ-nin hasil etdiyi neftin xeyli hissəsinin emal zavodlarına verilməsi məqsədəuyğun deyildir;

- neft emalı zavodlarının modernləşdirilməsi nəticəsində xam neftin emal dərinliyinin maksimal surətdə artırılması, texnoloji proseslərin səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə neft məhsullarının çeşidinin artırılması, keyfiyyətinin yüksəldilməsi və yeni Avropa standartlarına çatdırılması təmin ediləcəkdir;

- Abşeron iqtisadi rayonundan kənar regionlarda da neft emalı müəssisələrinin yaradılması neft biznesinin diversifikasiyası, istehsal edilən məhsulların istehlakçılara yaxınlaşdırılması, həmin regionların inkişafı, Abşeronun ekoloji mühitinin yaxşılaşdırılması baxımından məqsədəuyğundur;

- Azərbaycanın zəngin neft-qaz ehtiyatlarından, eləcə də mövcud sənaye sahələrində istehsal edilən məhsul və yarımfabrikatlardan istifadə etməklə son məhsul istehsalına üstünlük verilməsi prinsipi rəhbər tutulmaqla yüksək keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli, yeni növ kimya məhsullarının əldə olunması üçün sahəyə zəruri xarici və daxili investisiyalar cəlb etməklə ölkədə ən müasir, iqtisadi və ekoloji cəhətdən səmərəli texnologiyaları tətbiq etməyə imkan yaradan yeni neft-kimya və kimya sənayesi kompleksinin yaradılması vacibdir.

Abşeron iqtisadi rayonunun mineral-tikinti xammal sərvətlərindən kompleks istifadə istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməli, xammal itkiləri nəticəsində dəymiş iqtisadi və ekoloji ziyan müəyyən edilməli, itkilərin daimi monitorinqi aparılmalı və xammal hasilatının texnika və texnologiyaları təkmilləşdirilməlidir.

- Daxili bazarın yerli sement məhsulu ilə təmin olunması məqsədilə Abşeron regionunun zəngin mineral-tikinti xammal mənbələrindən və sənaye tullantılarından istifadə etməklə iqtisadi və ekoloji cəhətdən səmərəli müasir texnologiyaların tətbiqi əsasında respublikada sement istehsalının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

- Tikinti gipsinin xammal bazasının yaxşılaşdırılması üçün Qobustanın cənub hissəsində olan ikisulu gips təzahürlərinin müasir texnologiyaların tətbiqi ilə istismara cəlb olunması istehsalın səmərəliliyini yüksəltməklə bərabər, həm də yüksək keyfiyyətli gips hörgü materialları istehsal etməyə imkan verir.

- Abşeron regionunda əhəng xammalı yataqlarının ehtiyatı, eləcə də divar üzlük və digər sahələr üçün kəşf olunmuş kalsium-karbonat tərkibli süxurlar və onların tullantıları əhəng istehsalında da istifadə oluna bilər.

- Keramika məhsullarının istehsalı üçün iqtisadi rayondakı geniş və zəngin xammal ehtiyatlarından istifadə əsasında geniş çeşiddə keramika məhsulları istehsalını inkişaf etdirməklə kərpic, kirəmit, künglər, respublikada ehtiyac duyulan

odadavamlı, turşuya davamlı məmulatlar, sanitariya texnikası və digər məhsullara olan tələbatı ödəmək olar.

- Abşeron iqtisadi rayonunda doldurucular istehsalının səmərəli təşkili məqsədilə regionun yüksək keyfiyyətli qeyri-filiz tikinti materialları ehtiyatlarının istismara cəlb olunması üçün yeni müəssisələrin təşkili yığma dəmir-beton istehsalının təkmilləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Armatür istehsalı sahəsində xammal qıtlığının aradan qaldırılması üçün uzunmüddətli perspektivdə Daşkəsən dəmir filizi yataqlarının istismara cəlb edilməsi, həmçinin armatür istehsalında istifadə olunan kimyəvi materialların yerli mineral xammal sərvətləri əsasında istehsalının həyata keçirilməsi zəruri sayılmalıdır.

Termik və digər emal növləri yolu ilə təbii xammal və sənaye tullantılarından əldə olunan və xammalın növü və istehsal texnologiyası ilə səciyyələnən süni məsaməli doldurucular istehsalının genişləndirilməsi yığma dəmir-beton sənayesinin yüksək səviyyədə inkişafı və mineral tikinti xammal ehtiyatlarından kompleks və səmərəli istifadə edilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi baxımından vacibdir.

- Abşeron iqtisadi rayonunda mövcud olan zəngin gil və qum yataqlarının ehtiyatlarından, həmçinin mişar daşı tullantılarından, metallurgiya posalarından və s. istifadə əsasında azərit istehsalını həyata keçirməklə yüngül doldurucular istehsalının səmərəli inkişafını təmin etmək mümkündür.

Yüngül doldurucular istehsalında neft, metallurgiya və dağ-mədən müəssisələrinin sənaye tullantılarından istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Süni məsaməli doldurucular istehsalının təkmilləşdirilməsi, onların keyfiyyətinin və məhsuldarlığının yüksəldilməsi bu sahədə innovasiyaların geniş tətbiqini tələb edir.

- Ölkənin pəncərə şüşəsi ilə təmin olunmasında strateji əhəmiyyətli hesab edilən, lakin hazırkı dövrdə köhnə texnologiya ilə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək imkanında olmayan Sumqayıt şüşə zavodu yenidən qurulmalıdır.

- Abşeron regionunun mineral-xammal sərvətləri əsasında şüşə sənayesinin, eləcə də kimya, metallurgiya, kağız, keramika sənayesi müəssisələrinin və digər tikinti materialları istehsalının kvarts qumuna, dolomit və onun tullantılarına olan tələbatının ödənilməsi bu sahələrin səmərəli inkişafını təmin edə bilər.

**DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU MÜƏLLİFİN AŞAĞIDAKI ÇAP OLUNMUŞ
ƏSƏRLƏRİNDƏ ÖZ ƏKSİNİ TAPMIŞDIR:**

1. Əhmədov N.V. Bazar münasibətləri şəraitində mineral–xammal ehtiyatlarının iqtisadi qiymətləndirilməsinə yanaşmalar / “Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2004, s.548-550.
2. Əhmədov N.V. Mineral-xammal ehtiyatlarının iqtisadi qiymətləndirilməsinin bəzi məsələləri / AMEA aspirantlarının elmi konfransının materialları. Bakı, ”Elm”, 2004, s.285-288.
3. Əhmədov N.V. Azərbaycanın neft-qaz ehtiyatlarından istifadə edilməsi qloballaşma kontekstində / Bazar şəraitində kooperasiyanın inkişafının sosial-iqtisadi problemləri. Məqalələr toplusu. Bakı, ”Kooperasiya”, 2004, s.171-173.
4. Əhmədov N.V. Abşeron iqtisadi rayonunda neft-qaz ehtiyatları hasilatının müasir vəziyyəti / AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (İqtisadiyyat). 2006, №1, s.326-334.
5. Əhmədov N.V. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesində səmərəliliyin yüksəldilməsi istiqamətləri // AMEA-nın “Xəbərləri”. İqtisadiyyat seriyası, 2008, №3, s.107-113.
6. Əhmədov N.V. Azərbaycanda neft və qaz ehtiyatlarından səmərəli istifadə istiqamətləri // AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi əsərlər. 2008, №3, s.313-318.
7. Əhmədov N.V. Qloballaşma şəraitində neft və qaz ehtiyatlarından istifadə edilməsi / Azərbaycan regionlarında iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı (Kollektiv monoqrafiya). Bakı: Elm, 2009, s.125-146.
8. Əhmədov N.V. Mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsində vaxt amili / “Akademik Ziyad Səmədzadənin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2010, s.349-350.
9. Əhmədov N.V. Mineral-xammal sərvətlərinin səmərəli istifadəsində diskontlaşdırma problemi / “İqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafının sosial-iqtisadi problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2010, s.128-130.
10. Əhmədov N.V. Abşeron regionunda sənayenin inkişafı və mineral-xammal sərvətlərindən istifadə məsələləri/“İqtisadi artımın intensiv inkişaf problemləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2010, s.332-336.
11. Əhmədov N.V. Abşeron regionunda mineral - xammal təmayüllü qeyri-neft sənaye sahələrinin müasir inkişaf xüsusiyyətləri / “Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı: problemlər, inkişaf meylləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2010, s.184-186.

- 12.Ахмедов Н.В. Некоторые вопросы развития нефтеперерабатывающей промышленности Азербайджана // Вопросы экономических наук (Россия, Москва) № 4, 2010, с.23-26.
- 13.Ахмедов Н.В. Инновационные возможности развития минерально-сырьевых отраслей в Апшеронском экономическом регионе / Материалы международной научно-практической конференции “2-ой Беларусский инновационный форум”. Сессия 9. Инновационное развитие Республики Азербайджан. Минск, 2011, с.38-43.
- 14.Əhmədov N.V. Abşeron iqtisadi rayonunda mineral-xammal təmayüllü sənayenin müasir inkişaf xüsusiyyətləri / Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 20-ci ildönümünə həsr olunmuş “Gənc alimlərin I Elm Festivalı” çərçivəsində keçirilmiş elmi konfransların materialları. Bakı, 2011, s.132-136.
- 15.Ахмедов Н.В. Направления повышения эффективности использования минерально-сырьевых ресурсов в Апшеронском экономическом районе // Actual Problems of Economics, 2012, № 10 (136), (Impact Factor Journal, SSCI by Thomson Reuters Scientific), pp. 334-343.
- 16.Əhmədov N.V. Abşeron iqtisadi rayonunda sement sənayesinin innovasiyalı inkişaf perspektivləri / Sumqayıt Dövlət Universitetinin 50 illiyinə həsr olunmuş “İnnovasiya yönümlü inkişafın sosial-iqtisadi problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans. Sumqayıt, 2012, s.109-111.
- 17.Rəqabətqabiliyyətli regional iqtisadiyyatın inkişafının nəzəri məsələlərinə dair / “Gənc Alimlərin II Respublika İnnovativ İdeya Yarmarkası” çərçivəsində keçirilmiş elmi konfransın materialları (II cild), Bakı, 2012, s.126-129.
- 18.Mineral-xammal sərvətlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsində rentə yanaşması / “Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2012, s.476-480.

НАПРАВЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МИНЕРАЛЬНО-СЫРЬЕВЫХ РЕСУРСОВ В АПШЕРОНСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЙОНЕ

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена изучению эффективного использования минерально-сырьевых ресурсов Апшеронского экономического района Азербайджанской Республики.

Работа состоит из введения, трех глав, выводов и списка использованной литературы.

В введении обоснована актуальность проблемы, показана степень разработанности данной проблемы в экономической науке, определена цель, задачи, предмет и объект исследования, указана методологическая и информационная база, научная новизна, практическая значимость, апробация и структура работы.

Научная новизна работы заключается в том, что в ней впервые комплексно исследованы теоретические и практические вопросы в направлении повышения эффективности использования минерально-сырьевых ресурсов в Апшеронском экономическом районе.

В первой главе – «Теоретико-методологические основы использования минерально-сырьевых ресурсов в экономическом развитии» исследованы роль минерально-сырьевых ресурсов в экономическом развитии и теоретико-методологические основы использования природных ресурсов, основные особенности экономической оценки минерально-сырьевых ресурсов, определено влияние нефтегазовых ресурсов на формирование мирового рынка минерального сырья в условиях глобализации.

Во второй главе – «Анализ и оценка современного состояния использования минерально-сырьевых ресурсов в Апшеронском экономическом районе» дан анализ и оценка современного развития промышленности с минерально-сырьевой ориентацией, а также состояния использования нефтегазовых и минерально-строительных ресурсов в экономическом регионе.

В третьей главе – «Направления эффективного использования минерально-сырьевых ресурсов в развитии промышленности Апшеронского экономического района» выявлены направления повышения эффективного использования нефтегазовых ресурсов и определены перспективы эффективного развития использования минерально-строительных ресурсов.

В заключении приводятся научно обоснованные выводы и даны конкретные рекомендации.

AKHMEDOV NASIMI VAGIF OGLU

DIRECTIONS FOR EFFICIENT USE OF MINERAL-RAW RESOURCES IN ABSHERON ECONOMIC REGION

SUMMARY

This dissertation is dedicated to the effective use of mineral-raw resources in Absheron economic region of Azerbaijan Republic.

The paper consists of introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

In the introduction the topicality of the problem is grounded, the degree of elaboration of the problem in economics is shown, the goal, the objectives, the subject and the object of the research are defined, the methodological and information base, the scientific novelty, the practical significance, the approbation and the structure of the thesis are specified.

The scientific novelty of the dissertation consists in the fact that for the first time the theoretical and practical issues in the directions for efficiency increase in mineral-raw resources usage in Absheron economic region are comprehensive studied.

In the first chapter, entitled "Theoretical and methodological bases in mineral-raw resources usage for the economic development", the role of mineral-raw resources in the economic development and the theoretical and methodological foundations in natural resources usage, the main features in economic valuation of mineral-raw resources are studied, the impact of oil and gas resources on formation of the world mineral-raw market under the conditions of globalization is determined.

In the second chapter, entitled "Analysis and valuation of the current state in mineral-raw resources usage in Absheron economic region", the present development of the industries with mineral-raw orientation and the states in oil, gas and mineral-building raw resources usage in the economic region are analyzed and estimated.

In the third chapter, entitled "Directions for effective use of mineral-raw resources in industrial development of Absheron economic region", the directions for efficiency increase in the oil and gas resources usage are determined and the efficient development prospects in use of the mineral-building raw resources are defined.

In the conclusion the scientifically-based results are given and the specific recommendations are provided.

Кабыз форматы- 60х84 16/1, 1,8 ч.в.
Тираж -100
AMEA-нын мятбясиндя чап олунмушдур

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЭКОНОМИКИ**

На правах рукописи

АХМЕДОВ НАСИМИ ВАГИФ оглы

**НАПРАВЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
МИНЕРАЛЬНО-СЫРЬЕВЫХ РЕСУРСОВ В АПШЕРОНСКОМ
ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЙОНЕ**

Специальность: 5312.01- Отраслевая экономика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономике**

БАКУ-2013